

УДК 811.161.2'371

**Лексико-семантична структура аксіономенів
(на матеріалі української мови)**

Сорока Т.В.

*Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
м. Ізмаїл, Україна*

Статтю присвячено характеристиці загальнонаціональних цінностей як аксіологічних категорій мовної картини світу через встановлення їх семного складу.

Ключові слова: аксіономен, семантичний аналіз, генералізована сема.

На сучасному етапі розвитку аксіологічно зорієнтованого мовознавства (наукові розвідки ціннісного компоненту в семантиці ментальних утворень, обґрунтування ціннісної картини світу лінгвосоціуму) *актуальною* постає потреба лінгвістичного дослідження фундаментальних категорій духовної культури: філософсько-світоглядних, наукових, громадсько-політичних, соціальних, моральних, релігійних, правових та естетичних цінностей, сукупність яких характеризує вищі запити людини і складає культурний код народу.

Відображаючись у соціумній свідомості, цінність сприймається як еталон належного, ключовий життєвий орієнтир і спонукальний механізм людської діяльності [1, с. 116].

Таким чином, в межах заявленої проблематики основною *метою* даної *статті* є характеристика загальнонаціональних цінностей через встановлення їх семного складу і, відповідно, розташування в матриці, яка системно зображує внутрішню організацію лексичних одиниць.

Матеріалом дослідження виступають аксіономени (від грецького слова ЇоЯб – "цінність" і латинського – *nomen* – "ім'я, назва") – термін, що позначає найменування цінності [термін наш – Т.С.]), які кваліфікуються як слова на позначення ціннісно-обумовлених констант культури.

Для розкриття мовних засобів вираження аксіологічного знання духовної культури українського народу нами відібрано з 11-томного Словника української мови (СУМ) 14 аксіономенів з найвищим ступенем полісемії шляхом застосування поряд з компонентним аналізом процедури ступінчастої ідентифікації. Дані аксіономени за кількісними показниками генералізованих сем (як семантично-похідних ознак, які мають скорочено-узагальнений зміст, що виводиться логічним шляхом з вихідної семми і застосовується в моделюванні горизонтальної ланки матриці) розподіляються на дві групи.

Перша група слів на позначення цінностей в сучасній українській мові представлена найбільш заповненою ділянкою матриці і характеризується іменниками *життя, порядок, воля, природа, честь*, семантика яких передається 18-14 лексичними значеннями.

Лексико-семантична структура аксіономенів (на матеріалі української мови)

Найвищим ступенем полісемії визначається аксіономен *життя* (18 генералізованих сем), який являє собою «матір всіх можливостей» (за Ортега-і-Гассет), ствердження блага в його безпосередності. Укорінюючись як особистісна цінність, життя виявляє споконвічний, вихідний екзистенціал буття “Я” і концептуалізується у пошуку цілей й сенсу існування [3, с. 224-229]. За даними СУМ лексема *життя* характеризується як ‘вища форма матерії’, ‘розвиток’, ‘стан живого організму’, ‘період часу, вік, літа’, ‘все пережите, зроблене людиною’, ‘біографія’, ‘жива істота’, ‘щось дороге, необхідне, важливе’, ‘прояв фізичних, духовних сил’, ‘рух, дія’, ‘бадьорість’, ‘сукупність явищ’, ‘буття, існування’, ‘дійсність, реальність’, ‘усе живе, що оточує’, ‘те, що реально існує’.

Аксіономен *порядок* (17 генералізованих сем) розкриває семантичну сутність за допомогою поєднання двох головних форм свого прояву, а саме: через ‘стан’, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил та через ‘злагожденість, організованість’ у діях, необхідних для успішного функціонування всієї соціальної системи. Ці фактори відображаються у відповідних лексичних значеннях: ‘чистота’, ‘роздавання, розміщення’, ‘режим життя’, ‘упорядкованість, лад’, ‘правильність’, ‘норми поведінки’, ‘дотримання вимог дисципліни’, ‘державний, суспільний устрій’, ‘чинні закони, правила’, ‘звичай, обряд’, ‘последовність, черговість’, ‘спосіб виконання, метод здійснення’, ‘шикування війська, підрозділів’.

Семантика аксіономена *воля* передається за допомогою 16 лексичних значень, які встановлюють діалектичні єдності і взаємозалежності, зумовлені самим буттям українського етносу: ‘психіка, психічний склад’, ‘прагнення до мети’, ‘бажання, хотіння’, ‘рішучість’, ‘наказ, вимога, розпорядження’, ‘влада, керівництво’, ‘дозвіл, зняття заборони’, ‘згода, несперечливість’, ‘відсутність обмежень, перешкод’, ‘привілля’, ‘особисте життя вдома’, ‘свобода, незалежність’, ‘перебування не в неволі’, ‘звільнення від кріпацтва’.

Вагомим аргументом даної лексичної одиниці виступає бажання і здатність людини діяти у власному життєвому процесі, індивідуальному житті відповідно до поставленої мети, долаючи внутрішні і зовнішні перешкоди. Сфера особистості – це, насамперед, можливість здійснити свою **свободу волі**. Невипадково виплекана мрія в колективній свідомості українського народу про гідне людини вільне життя спрямовувала всі його зусилля в минулому на ведення національно-визвольної боротьби за створення незалежної держави.

Внутрішня форма п’ятнадцятизначного аксіономена *природа* розподіляється на два смислові блоки, розкриваючи властивості як органічного й неорганічного світу у всій сукупності і зв’язках його форм, так і фізичні й психічні особливості людини: ‘світ’, ‘сукупність явищ’, ‘форма матерії’, ‘буття, існування’, ‘навколишнє середовище’, ‘рослина(ни)’, ‘місцевість’, ‘психіка, психічний склад’, ‘фізичні особливості людини’, ‘норов, вдача, характер’, ‘природжені властивості, нахили’, ‘поведінка тварин, птахів, комах’, ‘суть, сутність, зміст’.

Чесць – це найвища соціальна цінність, яка свідчить про об’єктивну й суб’єктивну значущість особи, визначувану комплементарно у двох площинах: по-перше, суспільною сутністю феномена честі є добра, незаплямована репутація, авторитет людини, її чесне ім’я, на які особистість заслуговує своєю діяльністю, пошана, визнання, виявлені людині як носієві втілених у ній і нею самою великих чеснот або позитивних якостей, цінностей; по-друге, особистісний вимір феномена честі – це ставлення

людини до себе самої як до особистості, що формується на основі власного внутрішньо-духовного світу, самоповаги, самоусвідомлення себе як істоти моральної. Ці трактування мають відповідні фіксації в полісемічній структурі даного аксіономена (14 генералізованих сем): ‘моральні принципи, переконання’, ‘гідність’, ‘позитивна риса, якість’, ‘репутація, авторитет’, ‘добре ім’я’, ‘невинність, цнотливість’, ‘почуття поваги’, ‘зовнішній вияв поваги’, ‘на честь’, ‘визнання’, ‘загально визнане значення’, ‘те(ті), що(чим)...’, ‘люди(на), особи(а)’.

На ґрунті традиційно-народного світорозуміння досліджувані іменники, як складові сталих словосполучень, здатні отримувати додаткові семантичні відтінки в межах мікросистеми ‘у виразах’, наприклад: **загробне (вічне) життя** – існування після смерті (=генералізована сема ‘світ’), **отримати (ще одне) життя** – мати ще один шанс на удачу, успіх у чому-небудь (=генералізована сема ‘підстава, можливість’), **вступати в життя** – починати жити, діяти самостійно (=генералізована сема ‘самостійність’); **все в порядку** – все добре, правильно, так, як слід; усе відбувається належним чином (=генералізована сема ‘правильність’), **в адміністративному порядку** – за розпорядженням органів виконавчої влади (=генералізована сема ‘наказ, вимога, розпорядження’), **у пожежному (пожежнім) порядку** – дуже швидко, поспішно, терміново (=генералізована сема ‘швидке реагування’); **волити волю** – виконувати бажання (=генералізована сема ‘бажання, хотіння’), **давати/дати волю серцю**. – 1. Дозволяти собі розчулюватися, віддаватися своїм почуттям. (=генералізована сема ‘натхнення, енергія’), **давати/дати волю ногам** – 1. Тікати, швидко бігти, уникаючи якоїсь небезпеки. 2. Завзято, запально танцювати (=генералізована сема ‘рух, дія’); **витвір природи** – те, що утворилося завдяки якоїсь дії (=генералізована сема ‘рух, дія’), **дитя (син) природи** – про людину, яка не піддалася дії цивілізації, без культурних навичок, близька до природи (=генералізована сема ‘люди(на), особи(а)’); **багато (забагато) честі** – не вартий хто-небудь уваги, високої оцінки (=генералізована сема ‘увага’), **слово честі** – словесна формула для запевнення в правдивості сказаного (=генералізована сема ‘правдивість’), **робити/зробити честь** – бути чією-небудь прикрасою, гордістю (=генералізована сема ‘оздоба, прикраса’), **військова честь** – внутрішні моральні якості й принципи воїна, що характеризують його відношення до виконання військового обов'язку (=генералізована сема ‘обов'язок’).

Цікавим, на наш погляд, є випадок, коли семантика слова розгортається на рівні терміну. Цьому сприяє спільна генералізована сема ‘в науці’, яка об'єднує чотири аксіономени **життя, порядок, воля, природа**. Термін **життя** вживається у філософії та релігії в різних значеннях, які, зокрема, стосуються понять **буття, свідомості, сенсу життя, концепції Бога (богів), душі** та інше. Уявлення про саме **життя**, його походження та розвиток відмінні й у природничих науках (біофізика, хімія, біологія), однак, більшість його тлумачень сходяться на кількох фундаментальних критеріях живої матерії, які окреслюють цей феномен як процес. Головними сферами наукового застосування терміну **порядок** виступають ботаніка та математика, наприклад: **порядок грибів родини базидіоміцетів** – класифікаційна категорія, що об'єднує споріднені родини, **крива другого порядку** – числова характеристика багатьох математичних об'єктів. У цивільному праві терміном **воля** позначається юридична декларація намірів людини щодо її майна на випадок смерті, наприклад, **остання воля** – заповіт, а у міжнародному приватному праві – **автономія волі** – інститут, згідно з яким сторони в угоді можуть самі вибирати те право, яке буде регулювати їх відносини. Термінологічна семантика слова **природа** здатна набувати як «фізичного відтін-

ку», розкриваючи принципи коливальних рухів у середовищі при дослідженні **хвильової природи світла**, так і «пантеїстичних ознак», ототожнюючи природу з Богом.

Друга група лексики на позначення цінностей об'єднує тринадцятизначні (**дух, право, час, розум, слава**) та дванадцятизначні аксіономи (**мова, щастя, мир, любов**), семантика яких розкривається шляхом вказівки на місце людини в законодавчо-правовій системі суспільства, її темпоральну орієнтацію, моральну силу, репутацію, а також інтереси, мовно-інтелектуальний потенціал та почуття.

Спільною властивістю більшості лексичних одиниць цієї групи (виняток складає лексема **любов**) є здатність отримувати додаткові семи, вживаючись 'у виразах': **западати духом** – втрачати бадьорість (=генералізована сема 'бадьорість'), **набиратися духу** – набиратися рішучості (=генералізована сема 'рішучість'), **ні слуху, ні духу** – нема ніякої звістки (=генералізована сема 'чутка, звістка'), **затаїти дух** – не виявляти свого ставлення до кого-небудь (=генералізована сема 'ставлення'); **по праву** – справедливо, правильно (=генералізована сема 'правильність'), **вступати у права** – проявлятися в усій своїй законній силі (=генералізована сема 'законність'); **свого часу** – а) колись у минулому, у певний період чийогось минулого життя (=генералізована сема 'події минулого'), **з часом** – у майбутньому; колись (=генералізована сема 'майбутнє'); **жити чужим розумом** – дотримуватись у житті чужих поглядів, переконань (=генералізована сема 'сукупність поглядів'), **своїм розумом** – самостійно (=генералізована сема 'самостійність'); **на славу** – а) для прославлення кого-, чого-небудь (=генералізована сема 'на честь'); **Езопівська мова** – замаскований спосіб вираження думок з недомовками й натяками (=генералізована сема 'спосіб виконання, метод здійснення'); **скуштувати щастя** – зазнати лиха, тяжкого життя, важкої праці (=генералізована сема 'що-небудь складне, трудне'); **мир душі** – уживається як усталена форма прощання з померлим та для вираження прихильного ставлення до покійного при згадуванні його (=генералізована сема 'добро, щастя').

В якості термінологізованого мовного знаку три тринадцятизначні аксіономи **дух, право, час** й один двадцятизначний – **мова** виявляють свої специфічні семантичні властивості в межах мікросистеми 'в науці'. Так, у матеріалістичній філософії та психології **духом** вважається мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її, а в ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить в основі всіх речей і явищ та є первинним щодо матерії. Слово **право** вживається для позначення окремої галузі знань – науки, що вивчає юриспруденцію; правознавство. Термін **час** широко використовується у різних сферах об'єктивної дійсності: в лінгвістиці для позначення граматичної категорії, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення; у філософії – однієї з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; як фізична і астрономічна величина **час** виступає однією з координат простору, вздовж якої протягнуті світові лінії фізичних (матеріальних) тіл; в мистецтвознавстві – одним із трьох чітко визначених канонів єдності у творчому методі класицизму (драматургічний закон «трьох єдностей»: дії, часу й місця); в фізичному вихованні та спорті – тривалістю пробігу, пропливу і т. ін. на певну дистанцію (у змаганнях або на тренуванні). Термін **мова** застосовується в лінгвістиці або мовознавстві, зокрема для виокремлення її частин як граматичних категорій слів, об'єднаних спільністю значення, форм і синтаксичної ролі.

В досліджуваній групі кожний аксіономен розкриває свою семантичну специфіку по-різному, однак можна спостерігати певні перетини як результат збігу значень мов-

них одиниць в деяких аспектах. Наприклад, іменники **дух** і **розум** передаються чотирма подібними формулами тлумачення: ‘*стан*’, ‘*психіка, психічний склад*’, ‘*суть, сутність, зміст*’, ‘*мислення, усвідомлення*’. П’ять аксіономенів **розум**, **слава**, **щастя**, **мир**, **любов** поділяють між собою лексичні значення, що підпорядковані семантичній мікросистемі ‘*люди(на), особи(a)*’, характеризуючи в цілому як людей певної території, суспільної групи (аксіономен **мир**), так і зокрема суб’єктів з високими розумовими, інтелектуальними здібностями (аксіономен **розум**), а також того, ким пишаються, хто своїми заслугами, талантом і т. ін. приніс широке визнання, відомість кому-, чому-небудь (аксіономен **слава**), або дає радість (аксіономен **щастя**), викликає гаряче почуття симпатії, любові (аксіономен **любов**).

Разом з тим у відношеннях між тринадцяти- та дванадцятизначними аксіономенами простежуються випадки попарної актуалізації певних лексичних значень. Так, сема ‘*інтерес(у)*’ слів **право** і **любов** визначає те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить сутність чийхось думок і турбот. Проблеми, пов’язані з міжнародними угодами, договорами, що встановлюють взаємовідносини держав у вирішенні як цивільних питань, так і воєнних конфліктів обумовлюються генералізованою семою ‘*угода, договір*’ аксіономенів **право** й **мир**. Кожний з двох аксіономенів **слава** та **щастя** ситуативно нюансується, виступаючи складовим елементом комунікативно-мовленнєвих вигуків, що виражають схвалення і побажання: **Слава Ісусу!** – **Навіки слава!** – форма вітання і відповіді на нього. **На щастя!** – а) дуже добре для кого-небудь; б) щоб був успіх, удача, щоб поталанило кому-небудь.

Крім спільних лексичних значень, аксіономени другої групи характеризуються своїми індивідуально-відмінними семами, як-от: **дух** – ‘*дихання*’, ‘*повітря*’, ‘*запах*’, ‘*аромат*’, ‘*у релігійних уявленнях – добра або зла безплотна, надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини або безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини*’; **право** – ‘*законодавство*’, ‘*підстава, можливість*’, ‘*перевага, привілей*’, ‘*у множині – свідоцтво, документ, що дозволяє кому-небудь керувати автомашиною, моторним човном, мотоциклом, катером і т. ін.*’; **час** – ‘*проміжок, відрізок*’, ‘*епоха*’, ‘*сприятливий, потрібний момент*’; **розум** – ‘*інстинкт*’, ‘*доцільність*’; **мова** – ‘*здатність говорити, висловлюватися*’, ‘*знакова система*’, ‘*мовлення*’, ‘*чий-небудь слова, вислови*’, ‘*розмова, бесіда*’, ‘*звуки розмови*’, ‘*публічний виступ, промова*’, ‘*засіб спілкування*’, ‘*у програмуванні – штучна знакова система для передачі інформації*’; **щастя** – ‘*зовнішній вияв задоволення*’, ‘*те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям*’, ‘*життєрадісність*’; **мир** – ‘*відсутність ворожнечі, боротьби*’, ‘*мирна праця*’, ‘*земля з усім, що на ній існує* (застаріле слово)’, ‘*громада, народ*’, ‘*світське, мирське життя*’; **любов** – ‘*кохання*’, ‘*інтимність*’, ‘*внутрішній, духовний потяг*’, ‘*пристрасть*’.

Серед аксіономенів другої групи виділяється лексема **слава**, значущість якої вбачається, перш за все, в позитивній семантиці: ‘*визнання*’, ‘*загально визнане значення*’, ‘*відомість*’, ‘*героїчні подвиги*’, ‘*репутація, авторитет*’, ‘*добре ім’я*’. Однак, крім зазначеного, у аксіономена знаходимо вказівки на ‘*чутку, звістку*’ та ‘*безчестя, ганьбу*’, які набували негативного змісту через несхвальну думка про чийсь дії, вчинки. Свою позицію щодо поєднання двох протилежних спрямувань семантизації **слави** висловив Б. Стебельський: «Слава – це ніби етичний закон, це осуд, що стоїть на стороні моралі людини-одиниці, спільноти як цілості і народу у всіх його поколіннях. Добра слава є найвищою нагородою, погана слава – найвищою карою, що тяжить плямою не лише над живими, але й над мертвими. Цей національний етос українця

Лексико-семантична структура аксіономенів (на матеріалі української мови)

береже його від злої слави і стимулює до доброї, підносить його до ідеалістичних вартостей» [цитата за 2, с. 240]. Йдеться про визначення *слави* як найвищого вияву морально-етичних духовних цінностей, пошанованих українцями.

Висновки. В ході проведеного аналізу семантичних особливостей аксіологічних категорій встановлено, що вони характеризуються максимальною полісемією, яка обумовлена самою природою лексики, її здатністю називати та виражати конкретне і узагальнене, денотативне і конотативне, знаходиться в стані взаємообумовленості з іншими словами на позначення цінностей. Вживання аксіономенів у сталих виразах й мовленнєвих висловлюваннях сприяє розкриттю їх подрібненої семантики.

Перспективним видається дослідження аксіономенів із середнім ступенем полісемії з метою їх формалізованого представлення у вигляді матриці.

Список літератури

1. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 114-150.
2. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. / В.І. Кононенко – К. : Вища школа, 2008. – 327 с.
3. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
4. Словник української мови / Гол. ред. І.К. Білодід: У 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Сорока Т.В. Лексико-семантическая структура аксиономенов (на материале украинского языка) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 2. 368-373.

Статья посвящена характеристике общенациональных ценностей как аксиологических категорий языковой картины мира посредством установления их семного состава.

Ключевые слова: аксиономен, семантический анализ, генерализированная сема.

Soroka T.V. Lexico-semantic structure of axionomens (on the material of the Ukrainian language) // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 2. – P. 368-373.

The article is dedicated to the semantic analysis of the nouns denoting axiological categories on the material of the Ukrainian language.

Key words: axionomen, semantic analysis, generalized seme.

Поступила до редакції 24.04.2012 р.